

פרק ראשון

נוסח פירוש רש"י ובעיית המהדורות

כל הבא לדון בשיטתו של רש"י בפירושו לתלמוד חייב לשאול כמה שאלות ולהשיב עליהן: כיצד נוצר הפירוש? האם הוא עיבוד והעתקה מפירושי רבותיו של רש"י או יצירה עצמאית בכל פרטיה? ויהיה יחסו אל מקורותיו אשר יהיה, האם הפירוש נוצר כיצירה אחת ואחידה, או אולי יש בו שכבות שכבות של עיבודים מאוחרים של רש"י על-גבי יצירות קדומות שלו,¹ או שמא נוספו בו תיקונים והגהות של המחבר? ומה עלה לפירושי רש"י מאז הגיח הוא את קולמוסו מידו? האם עובדו על-ידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו? האם הועתקו היטב, או שמא נשתבשו על-ידי טעויות, הוספות ו'הגהות' עד לדפוס הראשון?

כשרש"י למד תורה בישיבות הריינוס היה התלמוד הבבלי מפורש כולו על-ידי בית-מדרשו של רבנו גרשום מאור הגולה ותלמידיו, וביניהם גם רבותיו של רש"י.² לכן ברור שרש"י מצא לפניו תלמוד מפורש, ואין בידגו היום לקבוע מה מתוכן פירושו בא מפירושים קדומים אלה ומה חידש רש"י.³ נדגים זאת ליד שלושה דיבורים ממסכת בבא מציעא:

א. בדף ו ע"ב מובאת משנת טהרות ד: יב העוסקת ב"ספק בכורות", ולא נתבאר במשנה מהו המקרה של ספק בכורות. הרמב"ם בפירושו מכוון אל משנת בכורות פרק ב, כלומר, 'הציור' הוא מבכירה תאומים ואין יודעים מי נולד ראשון, והדין

1 השאלה ידועה במחקר בשם "האם כתב רש"י את פירושו מהדורות?" והיא נדונה הרבה. הדיונים מסוכמים אצל החולקים בשאלה באחרונה: א"מ ליפשיץ, רש"י, ירושלים תש"ז, פרקים ח—יד; וי"ג אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמיזא', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 189—192.

2 על פירושי וורמיזא ומאגנצא שקדמו לרש"י עיין בספרות שהביא י"ג אפשטיין במאמרו (לעיל, הערה 1), עמ' 11—12.

3 כל הדברים שנאמרו על-ידי החוקרים אינם יוצאים מגדר השערה. די להשוות את דבריהם של שני חוקרים; א' ברלינר (A. Berliner, 'Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare', *Jahres-Bericht des Rabbiner-Seminars zu Berlin für 1901/1902*, p. 5 ובתרגום עברי: א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', כתבים נבחרים ב, ירושלים תש"ט, עמ' 182) אומר: "רש"י הכניס לפירושו הרבה חומר מפירושי רבנו גרשם ומקונטרסי הפירושים של שלושת רבותיו. פירושים אלה העתיק רש"י לפירושו לרוב מלה במלה. . . . לעומתו אומר א"מ ליפשיץ (לעיל, הערה 1, עמ' עד): "וקשה לחשוב שרש"י יערוך בעצמו העתק משועבד מבלי להוסיף משלו. . . ."

הוא — גם בטהרות וגם בכורות — שהמוציא מחברו עליו הראיה.⁴ בעקבות הרמב"ם הולכים ר' מנחם המאירי בבית הבחירה בבא מציעא והר"ן ושמ"ק בנדריים יט ע"א. בניגוד לכך מפרש רש"י כאן: "כגון בהמה שילדה ואין ידוע אם ביכרה כבר אם לא". ועל ספק בכור אדם הוא אומר: "כגון שהפילה אמו לפניו ספק דבר הפוטר בכורה ספק רוח הפילה והבא אחריו בכור". אפשר היה לשאול: מדוע בחר רש"י בדוגמה זאת ולא בדוגמה המקבילה מפרק ב בכורות? והנה בפירוש המיוחס לרש"י לנדריים יט ע"א, ד"ה המוציא מחברו, נמצא: "כהן כיון דבעי לאפוקי מיניה עליו להביא ראיה שהן בכורות שלא הפילה נפל קודם לכן...". לפי זה היתה כנראה מסורת באשכנז לפרש כך את המשנה בטהרות, ולכן ספק הוא אם יש ערך לשאלה "למה פירש רש"י בבבא מציעא את המשנה של טהרות כפי שפירש?".

ב. בדף צו ע"א מובא פעמיים משל בשמו של רבא: "גברא דנשי קטלוהו לא דינא ולא דיינא". המשל מובא בפעם הראשונה על מקרה של חתול שנהרג על-ידי עכברים, ובפעם השנייה על מקרה של חתול שאול שמת לאחר שאכל עכברים הרבה. כדי להתאים את המשל לשני הנמשלים, הסביר רש"י בדרכים שונות: "לא היה לו ליפול בידן", "בעל בעילות הרבה ומת". פירושים אלה נמצא אצל ר' חננאל כאן: "נשים במלחמה לפני אנשים", "ומרוב ביאות עליהן כחש גופו ומת".⁵

ג. בדף ל ע"א למטה, ד"ה האי עשה, שואל רש"י שאלה על הגמרא ומתקן. הקטע נמצא כמעט ללא שינוי בכל כתבי-היד של פירוש רש"י לבבא מציעא, ולכן אין ספק שהוא מקורי. ברי"ף כאן מובא אותו עניין: "וקשיא לן... ומשנינן לא קשיא...". אם-כי בלשון אחרת. נראה שלפני רש"י והרי"ף היה מקור משותף מתקופת הגאונים. לפיכך אנו מניחים לצורך מחקרנו, שרש"י לא חידש דבר בתוכן פירושו, אלא אם כן נוכל להוכיח ללא ספק שחידש. אין זה אפשרי אלא כשיש בידנו כל המקורות שהיו לפני רש"י בעניין מסוים, וזה ייתכן כמובן רק לעתים נדירות. באשר לחידושי של רש"י בדרכי הפירוש, נשווה את דרכיו אל דרכי קודמיו וחבריו בכמה מקומות בהמשך דיוננו,⁶ ונוכיח גם בדרך זאת את ייחודו של רש"י.

על שאר השאלות נוכל להשיב רק בעזרת עיון מדוקדק בכתבי-היד של פירושי רש"י שבידנו.⁸ כדי להמחיש את מצב הטקסט שבדפוסנו לעומת הטקסט שבכתבי-יד

4 ועיין בהבדל בין פסקיו בהלכות ביכורים פי"א ופי"ב, המתאימים למשנת בכורות פרק ב, לבין דבריו בהלכות בכורות פי"ד, המתאימים למשנת בכורות פרק ג.

5 הובא בשמ"ק, וכן הוא בערוך (ללא הזכרת ר"ח) בערך "גבר" (ג). רש"י הכיר פירושים של ר"ח אך לא ידע את שמו, וכמוהו גם חתנו הריב"ן (ראה י"ג אפשטיין לעיל, הערה 1, עמ' 27; א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 38). אך רש"י לא הכיר את הערוך (ראה ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 24), וברלינר (לעיל, הערה 3, עמ' 186) הוכיח שלא ייתכן מבחינה כרונולוגית שהכירו.

6 כגון יחסו של רש"י לאיגרת רב שרירא גאון, להלן, עמ' 29—31.

7 ראה להלן, עמ' 112, על המיוחס לרגמ"ה, ועמ' 236, על ר' אליקים.

8 עד היום שימשו כתבי-היד במחקרים ובספרים הבאים: ר' ריב"ן רבינוביץ העתיק בדקדוקי סופרים, למסכתות סדר מועד את שינויי הנוסח מכ"י מינכן 216; הוא וסבי, הרב

נביא כאן את פירוש רש"י לסוגייה אחת בבבא קמא עם שינויי הנוסח שבכתבי-היד. בגוף הטקסט יישאר נוסח דפוס וילנא ומתחתיו יירשמו שינויי-נוסח משישה כתבי-יד⁹ ודפוס ונציה (ר"פ); בכך נבליט את מידת מהימנות דפוסנו.

פירוש רש"י, ב"ק ט ע"ב

1 מתני' שחבתי בשמירתו. שנתחייבתי לשומרו: הכשרתי את גוקו. כלומר אם הזיק הכשרתי וזימנתי אותו הזיק שלא שמרתיו יפה כך מצאתי לישנא אחרינא הכשרתי את גוקו עלי להכשיר ולתקן את גוקו כלומר אני חייב לשלם. מפי מורי: הכשרתי במקצת גוקו חבתי בתשלומי כו'. האי הכשרתי לא דמיא להכשרתי קמא דהא ודאי זימנתי הוא כלומר אם זימנתי את מקצת גוקו אע"פ

1 מתני' [ליתא למר פיס' ופ' מתני' ל² | כל מה שחבתי ו כל נוסף מ² 1-2 אם הזיק] ליתא ל² [2 הזיק] הזיקתי אני או הזיקתי פ' אני נוסף מ² | כך מצאתי] ליתא אופ' כך שמעתי לרמ' 3-4 מפי מורי] ליתא אופ' ומפי מורה לר' ומפי המורה מ' ומפי מורי ד' 4 כו'] גוקו כלומר מ' גוקא ר' 2 5 את] ליתא ו' 6 זימנתי] זימנתי

ח' ארנטרוי, רשמו את שינויי הנוסח של כ"י מרצבכר 133 בדקדוקי סופרים למסכת חולין; שינויי נוסח לעירו בין מכ"י מינכן 216 (הנ"ל), פריס (הספריה הלאומית) 324 ובודליאנה 420 נרשמו בחלקם על-ידי M. E. Margolis, *Commentarius Isaacides*, N.Y. 1891. הרב ב' נאה פרסם שינויי נוסח מכ"י מינכן הנ"ל וקטעי גניזה לשבעת הדפים הראשונים של מסכת פסחים בס' גמרא שלמה, ירושלים תש"ך; א' קופפר (פירוש רש"י למועד קטן, ירושלים תשכ"א) פרסם את פירוש רש"י האותנטי למועד קטן מכ"י אסקוריאל G-II-4; שינויי הנוסח הנוגעים לנוסח התלמוד במסכת כתובות (דפים ב"ג) נרשמו מכל כתבי היד בדקדוקי סופרים השלם, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב; שינויי נוסח מכ"י ותיקן 487 לדפים מט ע"א—צג ע"ב במסכת מנחות נתפרסמו בתלמוד בבלי, הוצאת אל המקורות-פרדס, ירושלים תשכ"ב; וראה עוד להלן, הערות 12-14. הגדיל לעשות א' דרמשטר בהשתמשו ברוב כתבי היד שבעולם (ראה להלן, עמ' 339) ברישום שינויי הנוסח של כל הלעזים שבפירושי רש"י (הביטוי "לעז" ישמש להלן כשם כולל במקום הביטויים הצרפתיים שרש"י מביא בפירושו; וראה להלן, עמ' 9).

9 פירוש הסימנים באפאראט (סימנים אלה משמשים רק בפרק זה):

א = קמבריג' (אוניברסיטה) 478.8

ד = דפוס ונציה ר"פ

ו = המוזיאון הבריטי 413

ל = המוזיאון הבריטי 411

מ = ותיקן 157

פ = פרמה (דה-רוסי) 1300

ר = ותיקן 132

א² = יד סופר שני בכ"י א

תוספת = בכתבי-היד תוספת שבוודאי אינה מקורית (ותובא להלן).

שלא זימנתיו כולו חבתי לשלם את נזקו כהכשר כל נזקו כאלו זימנתיו כולו
ובגמרא מפרש היכי דמי: נכסים שאין בהם מעילה. כלומר אם הזקתי נכסים
שאינן בהן מעילה אני חייב לשלם אבל אם הזקתי נכסי הקדש איני חייב דנפקא
לן כולהו נזקין משור רעהו: של בני ברית. לאפוקי נכרי דאינו חייב בנזקיו:
10 ונכסים המיוחדים. שיש להם בעלים לאפוקי דהפקר שאם הזקתי נכסים דהפקר
פטור ובגמרא מפרש לה: ובכל מקום. חב המזיק כמו שהזיקו נכסיו את נכסי
בני ברית ואת נכסיו המיוחדין: חוץ מרשות המיוחדת למזיק. שאם נכנס שורו
של גיזק ברשות המזיק והזיקו שור של מזיק פטור דאמר ליה תורך ברשותי מאי
בעי: ורשות הנזק והמזיק. מפרש בגמרא: כשהזיק חב המזיק. הא דרשינן ליה
15 בריש פירקין לאתווי קרן וכשהזיק חב המזיק דרישא לא דרשינן ליה דלאו
יתירה היא: גמי מה שאין כן באש. כדמפרש לקמן: גחלת. שאינה בוערת אלא
אם כן ליבה אותה: שלהבת. שמסר אור מלובה לחרש דפטור בתמיה: והאמר
ריש לקיש. בהכונס צאן לדיר: לא שנו. דהשולח הבעירה ביד חרש שוטה
וקטן דפטור מדיני אדם: אלא כשמסר לו הגחלת וליבה. אותה החרש: ברי
20 הזיקא. מבורר הזיקו לכל שהיא מזומנת להזיק: ברי. מזומן: שור דרכיה לנתוקי.
והוה ליה לאסוקי אדעתיה שאפילו אין החרש מתירו סופו להתיר את עצמו
הלכך שמירה רעועה היא ואפילו התירו חרש חייב בעל השור: לנתורי. לנפול
הלכך שמירה רעה היא אפילו גילהו חרש בעל הבור חייב לשלם שלא שמרו
כראוי: מעמיא עמיא ואזלא. ומאי דליבה חרש לא רמיא עליה דבעל גחלת
25 לאסוקי אדעתיה: ולרבי יוחנן דאמר. בהכונס אפילו מסר לו שלהבת פטור
דהשתא מוקי להא דקתני מה שאין כן באש בשלהבת ודכוותיה דמחייב גבי שור
ובור בשור מותר ובור מגולה מאי שנא כו': התם. גבי בעירה: צבתא דחרש

פ חייבתיו ד | את | ליתא פ 7 כלומר | ליתא ר כלומר ... מעילה (שורה 8) ליתא
א כלומר ... לשלם (שורה 8) ליתא פ | הזקתי | הזיק ולמ ס"א הזקתי ו² הזיקו אני ר
8 | ליתא מ 9 נזקין | ליתא פ 10 דהפקר (1) | הפקר אלפ | אם זימנתי
הזיק פ אם הזיק ל | בנכסי הפקר ו נכסי הפקר למפ בנכסי הפקר א נכסי דהפקר ד
11 ובגמרא ... לה | ליתא פ | ובכל ... המיוחדים | ליתא אולמפר 13 והזיקו ...
מזיק | ליתא לפ | תורך | ליתא למפר תורך פ² | מאי בעית ברשותי למפר | בעיא
ד 14 ליה | ליתא פ 15 בריש פירקין | ליתא אופ לשמואל נוסף ופ | קרן |
תוספת ופ 16 אינה לפ 17 ליבה | מלבה אולמפר | אותה | אחר נוסף ופ
תוספת אופ | בתימה ור 18 דהשולח | את נוסף ו 19 שמסר ל את מסר פ |
וליבה | תוספת פ | אותה | ליתא אולמפר 20 הזיקא ... הזיקו | ליתא פ הזיקו |
הזיקא א | לכל שהיא | ליתא או שהוא ו² | מזומן | וברור נוסף או לשון מבורר פ |
אורחיה או 21 להסיר ד 22 שמירתן ל | רצועה פ | לנפול | כסויו נוסף ופ² |
כיסוי שלו מ² 23 שמירה ... היא | ליתא אולמפר | לשלם | ליתא אולמפר
25 בפרק הכונס צאן לדיר אפ בהכונס צאן לדיר ו 26 והשתא אמ | מוקי | ליתא
א מוקים למ | להך אלמ | דקתני | ליתא פ | דמחייב | ליתא פ 27 ובור | דמחייב

קגרים. אחיזתו של חרש גרמה ההבער שהוא נטלה והוליכה לגדיש הכא לא
צבתא דחרש קגרים שהשור הלך והזיק וכן הבור ולא על ידי חרש הזיק: צבתא.
30 אחיזתו וכחו מלשון צבתא שקורין טנילא"ש: ל"א גרס' צוותא יחודו של חרש
שנתייחד עם השלהבת ונטלה ולשון צוותא שולא"ש כדאמרינן ליהוי צוותא
לחברו: כופר. במועד שהמית בן חורין: אסור בהנאה. אם המית אדם כדכתיב
ובעל השור נקי כאדם שאומר לחברו פלוני יצא נקי מנכסיו ואין לו בהן הנאה:
י ע"א
35 מה שאין כן בבור. שאין בעל הבור חייב בתשלומי מיתת אדם כדאמרינן
שור ולא אדם: מה שאין כן באש. אש לא חייב בה שריפת אדם שהיה לו לברוח
ואם כפות הוא המבעיר חייב מיתה וקם ליה בדרבה מיניה כדמפרש לקמן בפרק
הכונס צאן לדיר: ובין שאין ראוי. לקמן מפרש לה כל שור דקתני הכא בקרן
קמיירי ולא בשן ורגל: חייב בו את הכלים. אם שיברן בנגיחה או בבעיטה
שהיא תולדה דקרן כלים אין ראויין לאש שאין דרך להסיק בכלים: פלוגתא
40 דרבי יהודה ורבנן בפרק שור שנגח את הפרה: אלא לעולם רבנן היא. ודקשיא
לך ליתני חומר בשור שחייב בו את הכלים כו' תנא ושייר: שייר טמון. דהוה
ליה למתני חומר בשור ובור מבאש שאם בעט שור בשק מלא כלין ושברן חייב
או אם נפל חמור בבור ועליו שק מלא תבואה חייב ואע"ג דטמון בשק מה שאין
כן באש דנפקא לן מאו הקמה דאינו חייב אלא בגלוי: שור פסולי המוקדשין.
45 שנפדה ונפל בבור פטור בעל הבור דכתיב בעל הבור ישלם והמת יהיה לו יצא
זה שאין המת שלו דאע"ג דנפדה אם מת אסור להאכילו לכלבים כדאמרינן
בבכורות תובה ולא גיזה בשר ולא חלב ואכלת ולא לכלבים ובפסולי המוקדשין

נוסף פ | שנא | הכא נוסף פ | התם | הכא פ 28 קגרים | ליתא ו | אחיזתו ...
חרש | ליתא ר נוסף ר² | גרמה ... לגדיש ליתא ד | גרמה | גרים מ | ההבער ליתא
מ | והוליכה | ליתא או נוסף ו² 29 הולך ומזיק פ 30 אחוזתו ד | צבת ומפ
שקורין ליתא ר | טונלייש א טינלייש ו טנאיליש מ טינלייש פ טנילש ר | בלע' נוסף
ומר בלעז נוסף א תוספת פ | צוותא גרסי' פ | ייחודו אפר 31 שנתייחד | ליתא ל
32 לחבריה אלמפ לחברי ד | חורין | ול' של עבד דאי שוה פחות או יותר מל'
אינו משלם יותר דקנס הוא נוסף אופ 33 יצא פלוני אולמר | הנאה | הנייה למ'
של כלום נוסף אור כלל נוסף ל בהן נוסף מ 34 כדאמרינן | בפ' שור שנגח נוסף
או 35 מה ... אש | ליתא למר מה שאין כן בשור דקרן אינו מועד מתחילתו
לשלם נזק שלם אופ 36 חייב המבעיר אולמפר | המבער ד | לקמן | התם א
37 הכונס | אם בשוגג הבעיר ונשרף העבד גולה נוסף אופ | צאן לדיר ליתא
אולמפר | ראוי | לה נוסף ומ | כל | הני נוסף אולמפרד | דקתני | ליתא ר נוסף
ר² | הכא | ליתא א דהכא ר 39 דרך ליתא ל | להסיק | להצית פ אש נוסף
אולמפר 40 בשלהי פרק או 41 חמור ר 42 ושוברן ד 43 דטמונה
אומפר דתבואה ל תוספת פ 44 דאינו ... בגלוי | ליתא או נוסף תוספת | בגלוי |
תוספת פ 45 בעל (2) ... ישלם | בבור אולמפ דבבור כתיב ר | ישלם ליתא
ד 46 אסור אם מת א 47 בפרק ב' בבכורות או | בשר ולא חלב | ליתא פ

הכתוב מדבר ואם נגחו שור חייב דהא כתיב שור רעהו וכיון דנפדה שור רעהו קרינא ביה ואע"ג דבשור גמי כתיב והמת יהיה לו מוקמי ליה לקמן לבעלים מטפלים בגבילה: האי מאי לא גרסינן: אי אמרת בשלמא רבנן אידי דשייר. טמון וכלים שייר גמי האי: אלא אי אמרת ר' יהודה. ואין כאן שיור דהא כלים בבור וטמון באש רבי יהודה מחייב מאי שייר דהאי שייר: דש בנירו. שאם דש השור בנירו ונתכוון לכך שהרי השורין מלומדין בדישה תולדה דקרון היא שכוונתה להזיק וחייב לשלם דמי גירו שקילקל מה שאין כן בבור 55 דלא שייך ביה היוק קרקע: דהא קתני. לעיל בשור שדרכו לילך ולהזיק וכל נזקין בכלל:

48 מדבר הכתוב פ | כתיב | שור נוסף ד שור (2) ליתא מ 49 ביה] תוספת פ' 50 מיטפלין ולמ 52 באש ליתא פ | שייר (2) תוספת פ 53 גירו פ בנירו השור מר של חברו נוסף ר 54 נזקו בנירו פ 55 בשור לעיל לפ | שדרכו] דרכו ר שכן נוסף ר 56 בכלל] תוספת פ

ואלה הן התוספות שנרמו עליהן בשינויי הנוסחאות:

- א. שורה 15, כ"י פ (ובגליון כ"י ו): "לשמאל קרון (וזהו עיבוד של הביטוי "בריש פירקין" שבטקסט) ולרב לאיתויי ש"ח והשואל וכו".
- ב. שורה 17, כ"י אופ: "ואין הזיקא ברי, מאי שנא הכא גבי שור ובור דחייב ומאי שנא גבי גחלת דפטור בשור מותר שאינו קשור ובור מגולה דמכחו נפיק היוזקן ולא מכח חרש שוטה וקטן, שלהבת...".
- ג. שורה 19, כ"י פ: "שנפח החרש ונתלבה דמכח חרש נפיק. הזיקה ברי לכל היא מזומנת להזיק. ברי לשון מבורר. שור...".
- ד. שורה 30, כ"י פ: "וכדאמ' צבתא בצבתא מתעבדא".
- ה. שורה 43, כ"י פ: "דטמונה היא או בהמה מעוברת שחייב עליה ועל העובר אע"פ שהוא טמון".
- ו. שורה 44, כ"י אן: "מה קמה בגלוי אף כל בגלוי דלהוי חייב לשלם לאפוקי טמון בפר' הכונס צאן לאו לאיתויי כלים דר' יהודה גמי מחייב על עסקי כלים בבור אלא לאיתויי ליחכה גירו חרישתו סכסוך שייך באבנים וליחוך בגיר".
- ז. שורה 44, כ"י פ: "לאו לאיתויי כלים דר' יהודה מחייב על נזקי כלים בבור אלא לאיתויי ליחכה גירו".
- ח. שורה 49, כ"י פ (ובגליון כ"י ו): "ל"א שהשור חייב בו שור פסולי המוקדשין והאי דקאמר שור רעהו אמר רחמנא ולא שור של הקדש כגון מוקדשין, אבל פסולי המוקדשין חייב מה שאין כן בבור כדאמרי לקמן בפרק שור שנגח את הפרה שור פסולי המוקדשין שנפל לבור פטור בעל הבור שנ' בעל הבור ישלם כסף ישיב לבעליו והמת יהיה לו במי שהמת שלו והכי מסתברא שכן פטר בו את הכלים".
- ט. שורה 52, כ"י פ: "כלים לא מצית אמרת דר' יהודה מחייב על נזקי כלים בבור. טמון לא מצית אמרת דר' יהודה מחייב על נזקי טמון באש".
- י. שורה 56, כ"י פ: "לעולם רבנן היא ולא ר' יהודה".

התופעה הבולטת ביותר בהשוואת כתבי-היד היא ייחודו של כ"י פ. זהו עיבוד נרחב של רש"י, עיבוד הכולל הן השמטות ושינויים בלשון ובמבני משפטים והן תוספות ארוכות. מחבר העיבוד משמיט פעמים רבות את ההערות האישיות של המחבר 10 וממעט להביא לעזים. 11 על זהות המעבד נוכל רק לשער השערה: בדף יח ע"ב למטה, ד"ה דדחיק ליה עלמא, מסיים רש"י פירוש אחד במלים: "מפי מורי" (בחלק מכתבי-היד: "מפי המורה"), אחר-כך ממשיך רש"י: "ובעיני נראה...". כל הדיבור הזה וכן הביטויים הנ"ל נמצאים בכל כתבי-היד, אלא שבמקום הביטויים האישיים "מפי מורי ובעיני נראה" אומר כ"י פ: "ולאחר כן פישפש המורה ודק ואשכח תרוץ זה דהך מילתא...". אם אכן קטע זה הוא משל המעבד את כל החיבור, הרי מחבר העיבוד הוא אולי תלמיד רש"י. ויצטרף חיבור זה ל"מהדורא קמא" לכתובות אשר י"ג אפשטיין ייחסה לריב"ן, 12 לעיבוד של פרק ראשון של מסכת סוכה, 13 ואולי גם לקטעי פירוש סנהדרין שפרסם י' אלבוגן. 14

התופעה השנייה החשובה היא שששת כתבי-היד מייצגים שני ענפים עיקריים: ענף א' הוא של כ"י אן וכ"י פ באותם מקומות שבהם המעבד לא עיבד. 15 ענף ב' כולל את כ"י למר ואת מקורות הדפוס הראשון. הדפוס דומה לכ"י ל יותר מלשאר כתבי-היד. בין כ"י למר יש יותר שינויים, והם ענפי משנה בתוך עצמם, ופעמים משפיע ענף א' על כ"י מ או ר.

לפני שנדון ביחס שבין בעיית ענפי כתבי-היד לבין בעיית מהדורות רש"י לבבא קמא, נעיין בכמה פרטים המתגלים בשינויי הנוסח. שורה 2: "כך מצאתי". שינויי-נוסח אלה הם תדירים. דוגמה בולטת נמצאת בדף טז ע"א, ד"ה לא קשיא:

- 10 כגון דף ה ע"ב למטה, ד"ה פלוגתא — חסר "בעיני"; ז ע"ב, ד"ה עד פלגא אורחיה, וכן ח ע"א, ד"ה אידי ואידי — חסר "ותפוס לשון ראשון"; ט ע"א למטה — המעבד כתב: "ותפוס לשון ראשון" במקום "לשון ראשון שמעתי"; יא ע"א, ד"ה לב"ד — חסר "מפי מורי"; יג ע"ב, ד"ה ל"א — חסר "ולא שמעתי". בכל שאר כתבי-היד אין שינויי נוסח בהערות אלה.
- 11 כגון יז ע"ב, שבו חסרים הלעזים בשלושה דיבורים: ד"ה גובר, ד"ה ונקרו, ד"ה זוג.
- 12 עיין י"ג אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי ורמיוזא', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 16 ואילך; הנ"ל, 'למהדורא קמא דרש"י לכתובות', תרביץ, יב (תש"א); הנ"ל, פירושי רבינו יהודה בר גתן לכתובות, ירושלים תרצ"ג. וראה דבריו של ש"י פרידמן במבואו לפירוש ר' יהונתן מלונגיל לבבא קמא, ירושלים—ניו-יורק, תשכ"ט, עמ' כח ואילך.
- 13 כ"י אסקוריאלי G-II-4. ראה מ' הרשלה, 'מהדורה קמא של רש"י במסכת סוכה', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' קצח ואילך.
- 14 י"מ אלבוגן, 'שני קטעים כתבי יד מפירוש' על סנהדרין, הצופה לחכמת ישראל (ספר היובל ל"א בלוי), בודפשט תרפ"ו, עמ' 10 ואילך.
- 15 עיין שורות 2, 3-4, 15, 20, 25, 28, 32, 35, 37, 44, 47. בשורות 2, 11, 15, 20 (ועוד), שונה פ מן א, ז בגלל עיבוד או טעויות סופר. נראה שכ"י א הוא העתק לא ישיר מכ"י ז או ממקורותיו, כי יש טעויות סופר משותפות.

סוף פירוש ראשון	תחילת פירוש שני	סוף פירוש שני	דפוסים כ"י למ כ"י אור כ"י פ
כך מצאתי	ל"א ועיקר הוא	מפי מורי ולא שמעתי	
כך שמעתי	ל"א ועיקר הוא	-----	
כך שמעתי	ל"א ועיקר הוא	מפי המורה ולא שמעתי	
---	ל"א	-----	

השאלה היא אם נוסח כ"י למ הוא המקורי או נוסח כ"י אור. מתקבל הרושם שהשווה שבשניהם הוא מפרי עטו של רש"י, ושהסיום שבסוף הפירוש השני הוא תוספת (אולי מידי תלמיד רש"י). קשה מאוד להחליט בזה, כי מפעם לפעם שונים הממצאים

בכתבי-היד.¹⁶

שורה 7: "כלומר". להלן¹⁷ נדון בביטוי זה. לעתים הוא נתחלף ב"כו", לעתים נשמט, ורק בדרך זהירה מותר לדון בשאלה: "מתי אומר רש"י 'כלומר'?"¹⁸ שורה 11: "ובכל וכו'". ראה עוד בשורות 17, 19, 23, ועוד, שנוסח הדפוס אין לו אחיזה אפילו בכתבי-יד אחד. שיבושים אלה אינם חשובים ובדרך-כלל יכול לשמש הדפוס יסוד לדיון על נושאנו גם בלי יצירת טקסט מדעי מנופה.

שורה 15: "בריש פירקין". זוהי דוגמה לבעיית מראי-המקום ברש"י; וראה להלן, שורות 25, 34, 37, 40, 47. מכתבי-היד יוצא שהסופרים הוסיפו, השמיטו ושינו

16 ברוב המקרים לשון הפירושים השונים קצרה, ואין בה כשלעצמה די הוכחות כדי לייחס קטע זה או אחר לרש"י או להחליט בוודאות שהוא אינו פרי עטו של רש"י. והיות ולפי זה אין בפתרון הבעיה תרומה להבנת דרכי הפירוש, אפשר לוותר ברוב המקרים ולא להשתמש בקטעים מסופקים כאלה. באופן כללי צריך לקבוע שאין כיום אפשרות לענות על השאלה מתי מביא רש"י שני פירושים. וראה להלן, עמ' 255, לעניין דיונים צדדיים, ולהלן, עמ' 303, לעניין פסקי הלכה של רש"י בפירושו. דיונים מפורטים על לשונות שונים, מסופקים ולא מקוריים, נביא להלן, בפרק העשירי, עמ' 309 ואילך.

17 עמ' 104.

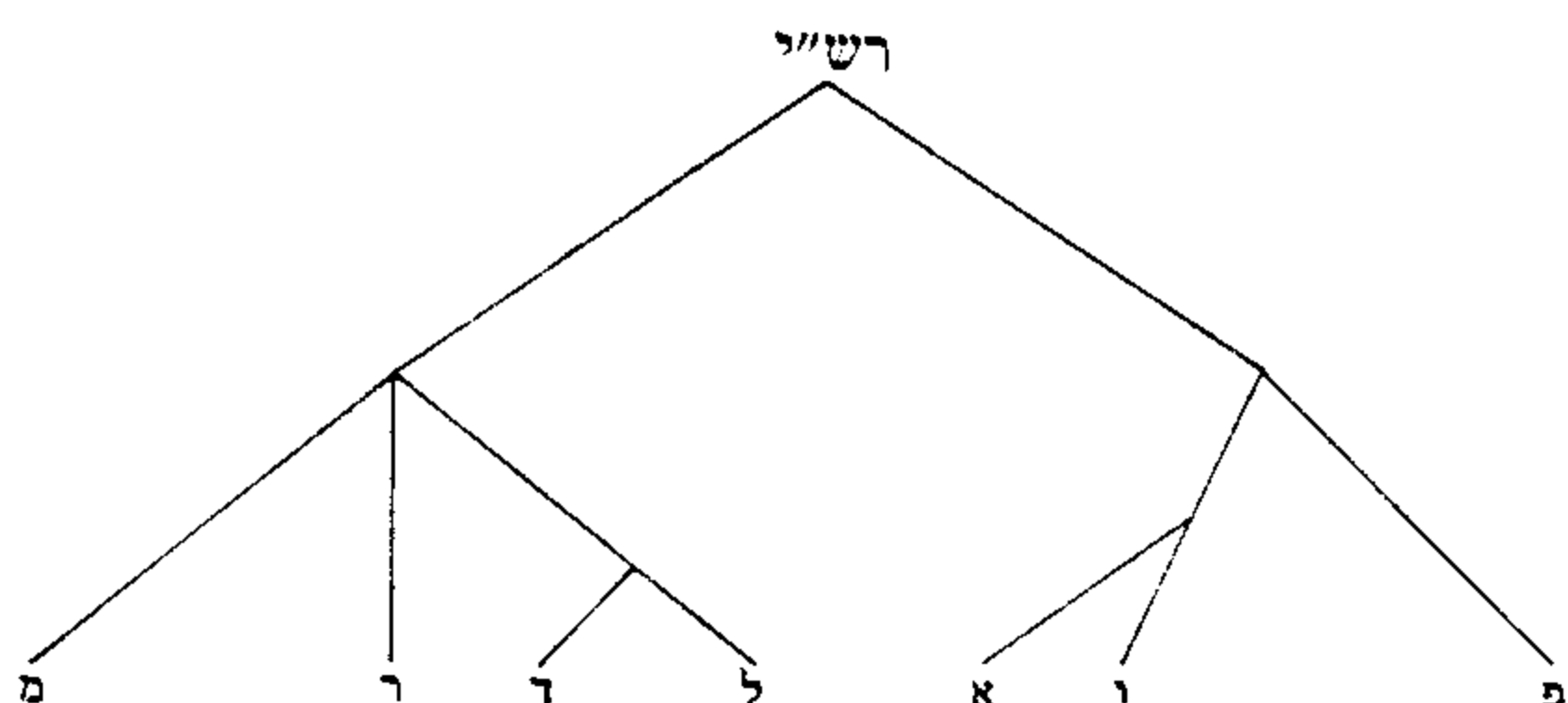
18 נדגים זאת משלושה כתבי-יד של מסכת בבא מציעא (רק בשתי ההערות הבאות ישמשו הסימנים דלהלן): א = המוזיאון הבריטי 412; ב = המוזיאון הבריטי 413; ו = ותיקן 131. ג ע"ב, ד"ה והאי בכוליה בעי דלודי: כלומר וכ"ת או; כו ע"ב, ד"ה אי נמי: כלומר מתני א; כז ע"ב, ד"ה אלא: כלומר אמר רבא ו; מ ע"א, ד"ה איצא: כלומר מתוך ו; מא ע"ב, ד"ה מה שואל: כלומר אם בעליו א; נ ע"א, ד"ה מאי איכא: כלומר אם באת א; ע ע"ב, ד"ה מאי לאו: כלומר שמותר א; עז ע"ב, ד"ה הכי השתא: כלומר חסר א; צד ע"ב, ד"ה דקיימא באגם: כלומר חסר א; צה ע"א, ד"ה אבל לפוטרו: כלומר חסר אבו; קג ע"ב, ד"ה משום דשניהם: כלומר חסר א; קה ע"א, ד"ה וכמה פריצי: כלומר נוסף אבו; קו ע"ב, ד"ה מצי א"ל: כלומר חסר או ונוסף על-ידי אחר בין השורות ו; קז ע"א, ד"ה סמוך לשולחנך: כלומר חסר א ונוסף על-ידי אחר בין השורות.

כרצונם במראי-המקום, ולאחר בדיקה רבה נדמה שאין היום אפשרות לקבוע במדויק מהי דרכו של רש"י בהבאת מראי-מקום.¹⁹

שורה 30: הבאנו בשינויי-הנוסח דוגמה אחת לעניין הלעזים, כדי להזכיר את שהעלו דרמשטטר ובלונדהיים: הלעזים בכתבי-היד של רש"י עובדו ללשונם של הסופרים ואינם מבטאים את לשון רש"י.²⁰

נפנה עתה לעיין במהותם ובמקורם של שני ענפי כתבי-היד.

בשורות 2, 4, 15, 20, 25, 32, 35 ו-37 יש הבדל ברור בין ענף א' (אופ) לבין ענף ב' (למר); בשורה 20 עיבד פ אחר-כך את גירסת הענף ("לשון מבורר"); ובשורות 2 ו-35 שינה-שיבש הדפוס את נוסח ענף ב'. בשורות 20, 33, 34, 40, 44 ו-47 נוסחאות או שונות מנוסח פ, כלומר, כ"י או נפרדו מכ"י פ ויצרו ענף-משנה. באותם מקומות שבהם פ מתאים לענף ב', נראה שהנוסח קדום. האילן של ייחוס כתבי-היד הוא זה:

תוכן הבדלי הענפים הוא ללא ייחוד. השינוים הם בעניינים לא עקרוניים, ורק במקום אחד בקטע שהועתק לעיל יש עניין שיכול להיות קשור בדרכי הפרשנות של רש"י: בשורה 20 אומר ענף א': "ברי. מזומן וברור (כ"י פ: "לשון מבורר")", וזו דרכו של רש"י לבאר מלה נדירה על-ידי שתי מלים מבארות.²¹ גם במקומות אחרים יקרה רק לעתים נדירות ששינויי-נוסח מסוים — בענף זה או אחר — יתאים

19 והרי כמה דוגמאות ממסכת בבא מציעא (ראה הערה קודמת): י ע"ב, ד"ה וקדש לי אשה: כדאמר בקידושין חסר א; לא ע"ב, ד"ה אין לי וד"ה חד (פעמיים): בפרק השואל אב בפ' המקבל דפוס; לה ע"א, ד"ה אגלגול: בסוטה א בקידושין דפוס; לה ע"ב, ד"ה אדרכתא: כדאמרינן בפ"ק דפוס, בב"ק א, חסר ב; עז ע"א, ד"ה יד פועל על העליונה: בפ"ק דקידושין דפוס, בפרק קמא (=ב"מ י ע"א) א, חסר ב; צז ע"א, ד"ה ומתה כדרכה: בפרק המפקיד חסר אבו.

20 ויש כמובן לזכור שנוסח הדפוסים "תוקן" כדי להימלט ממחיקות הצנזור: רש"י עצמו השתמש במלה "גמרא" רק כניגוד למשנה, ובכל שאר המקומות (כגון ב"מ ט ע"ב, ד"ה והלכתא; ב"מ מב ע"ב, ד"ה ואי דשהא שעור) יש לקרוא "תלמוד". ויש לחזור על דברי ברלינר (לעיל, הערה 3, עמ' 34), שהמדפיסים בדו מלבם סימני פיסוק (בראש הדיבורים ובסופם) במקומות לא נכונים.

21 ראה להלן, עמ' 96.

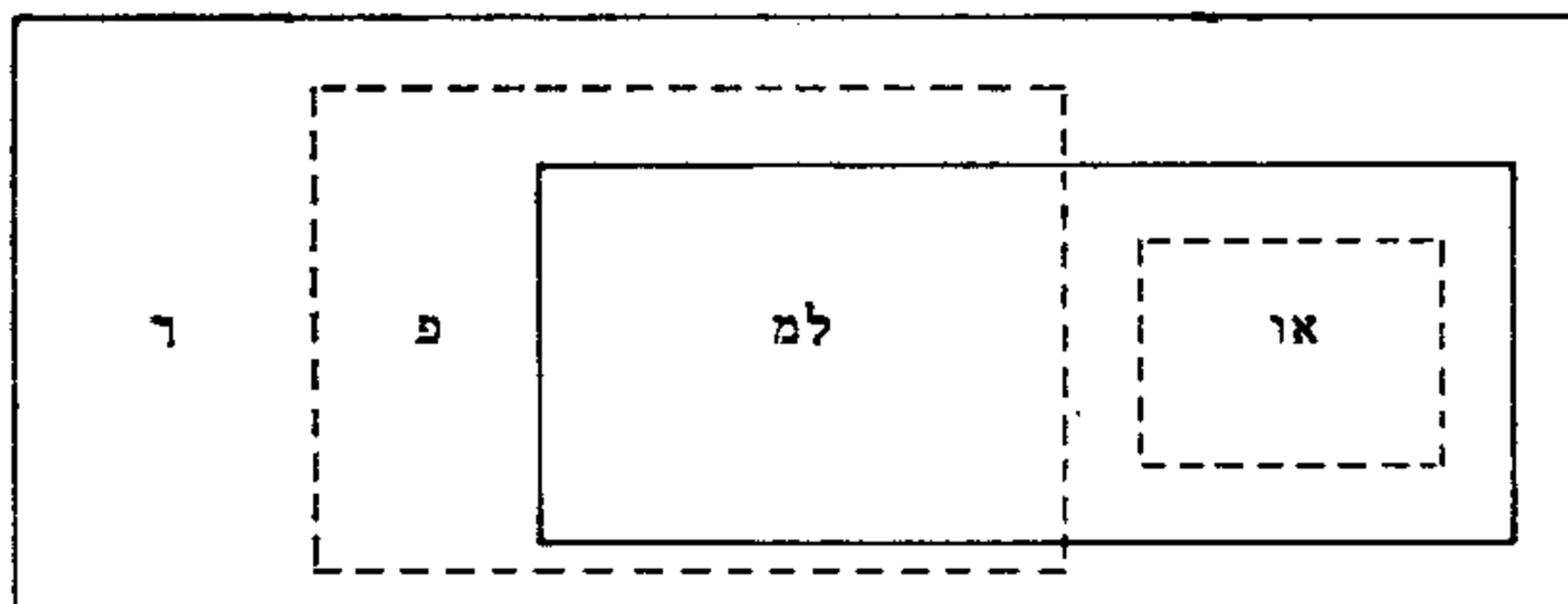
יותר לשיטת רש"י. המסקנה היא, שהענפים אינם מייצגים רמות פרשנות שונות ואין שיטה ניכרת בהבדלים שביניהם. עניין זה — שכשלעצמו הוא מובן מאליו — הוא בעל חשיבות מכרעת לדיון הבא.

לפני הראשונים היו כתבי־יד שונים ואפשר להוכיח מאילו ענפים היו כתבי־היד שהיו לפניהם:

א. ב"ק ה' ע"ב, ד"ה לכתוב רחמנא תרתי. רש"י מזהה שור עם קרן גם לפי רב וגם לפי שמואל, בעוד שלעיל לדעת שמואל שור הוא רגל ולדעת רב — "כל מילי דשור". קושי זה מעורר ר"מ²² ומביאו בתוספות הרא"ש בשמ"ק²³. לפניו היתה גירסת הדפוס והיא של ענף ב' (כ"י לר'; על מ' ראה להלן). בענף א' (כ"י אופ) יש גירסה אחרת.²⁴ בכ"י מ' היתה כנראה גם־כן נוסחת הדפוס, אלא שיש שם 'תיקונים' וטעויות־סופר בתוך הטקסט, ובגליון נוסף על־ידי אחר: "יש ספרים שלא מצאתי זה". זוהי דוגמה כיצד בשלב מאוחר יכולים הענפים שוב להיפגש.²⁵

ב. שם יח ע"ב, מראש העמוד עד ד"ה והא ר' טרפון לית ליה דיו. בכתבי־היד יש ארבע גירסאות שונות:

1. כ"י א' מדברים רק על נוסח התלמוד "דאייעד ולא שני", אינם מזכירים נוסח אחר ואינם מתווכחים עליו.
2. כ"י ל"מ. הם מביאים נוסח תלמוד הגורס "דאייעד ושני", אבל הם מכירים גם את גירסת א' ומתווכחים עליה. גירסה זאת שברש"י היתה לפני התוספות לעיל ע"א, ד"ה במועד מתחילתו.
3. כ"י פ'. זהו עיבוד גירסת ל"מ והוא מתעלם מן הוויכוח עם גירסת א'. הרמז היחיד לגירסאות השונות הוא הביטוי "ה"ג" שבראש הפירוש.
4. כ"י ר'. הוא משתמש בתחילה בעיבוד של פ', אבל אחר־כך משתמש גם בוויכוח של ל"מ עם א' ומעבד אותו. היחס בין הגירסאות הוא זה:

22 נראה ודאי שהוא המהר"ם מרוטנבורג; ראה בעלי התוספות, עמ' 440, הערה 48.
 23 שמ"ק, ד"ה חדא מחדא לא אתיא.
 24 "לכתוב רחמנא תרתי, רגל ושן לשמואל ותיתי אש מינייהו...". ובמקום "קרן" יש "רגל" ותכונותיה, ובשיטתו של רב יש "קרן", "שן" ו"רגל" במקום "שור".
 25 וראה שמ"ק, דברי ר' שמואל הלוי נ' חכם (מצרים), המהצית הראשונה של המאה השש־עשרה; ואולי היתה לפניו העתקה ספרדית של רש"י לבבא קמא): "בפירושי רש"י שלנו לא כתיב הכי...".

נראה שגירסת ל"מ היא המקורית.²⁶ לפי זה גירסת א' היא עיבוד מקוצר של גירסת ל"מ ובאמת יש חומר משותף מלה במלה ביניהם. גירסת ר' וגירסת פ' הן בוודאי עיבודים. הדפוס הוא תרכובת בלתי מעובדת של גירסת א' עם גירסת ל"מ.²⁷

ג. שם לא ע"ב, ד"ה ה"ג. ברש"י שבדפוס לשון אחת (ונכנה אותה להלן "ד"). בכ"י ל"מ יש בתחילה לשון אחרת המסבירה את כל הסוגייה ומסתיימת בביטוי "כך שמעתי" (להלן "ש"). אחר־כך בא "ל"א" ומביא את הלשון שבדפוס — "ד". כך היה לפני התוספות שלנו בע"א, ד"ה אמר רבא.²⁸ בכ"י א' מובא בתחילה "ש" ואחר־כך מביא פירוש אחר (להלן "א") שנדחה: "ולשון ראשון שמע' והוא עיקר ולשון אחרון אינו כלום...". בכ"י פ' יש ארבעה פירושים: הראשון אינו בכתבי־יד אחר (להלן "פ"); השני הוא "א", וגם כאן הוא נדחה כמו בכ"י א'; השלישי הוא "ש" בסגנון שונה; ולבסוף הוא מביא את "ד" ואומר עליו: "זוה עצמו אחר שפירש ר' שלמה... ועל כי נתקשה כמו קודם פירשה לפירוש אחר". נסכם זאת כך:

דפוס	כ"י ל"מ	תוספות	כ"י א'	כ"י פ'
	ש	ש	ש	פ
ד	ד	ד	א	א
			ש	ש
			ד	ד

כ"י פ' מעיד על האוטנטיות של "ד". "פ" ו"א" כנראה אינם משל רש"י. גירסת כ"י א' היא כנראה עיבוד מאוחר של שיטה המנוגדת לגירסה "ד" המקורית. הדפוס השמיט את הוויכוחים.

נראה שרק רקע זה של ממצאי כתבי־היד נותן את נקודת המוצא הנכונה לדיון על בעיית המהדורות בפירוש רש"י; ולפי זה נעיין כעת בהזכרות של "מהדורא קמא", "מהדורא בתרא", "פרושים אחרים" ודומיהם בדברי הראשונים.

- א. בשמ"ק לב"ק לדף ג ע"א אומר "הגליון": "במהדורא קמא הקשה רש"י ז"ל", ומביא קטע של שאלה ותשובה שנמצא בדפוסים ובכ"י אופ (בכ"י ו' יש השמטה מפני הדומות). בכ"י ר"מ כל הקטע חסר ובכ"י ל' הוא נמצא עם ההקדמה "פ"א".²⁹
- ב. לדף טז ע"א מביא ר' יצחק" בשמ"ק: "מצאתי כתוב שרש"י ז"ל במהדורא קמא פירש כן... ואח"כ כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס ומחק מה

26 כאמור, היא היתה לפני התוספות שלנו, וראה שמ"ק, דברי רבנו ישעיה (רי"ד).
 27 דוגמה דומה יש כנראה ברש"י לכתובות עז ע"א, ד"ה איבעיא להו, וראה י"ג אפשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 190.
 28 "לשון ראשון פ"ה" מתאים ללשון הראשונה בשלושת כתבי־היד הנ"ל.
 29 רש"י אינו רגיל להשתמש בביטוי "פירוש אחר". בגיטין לה ע"א, ד"ה הפכו לכורסיה, חסר "פ"א" בכל כתבי־היד (ובדפוסים שונים כתוב "ס"א"), וצ"ל: "הפכו לכורסיה. תשפיל גדולתו: כתרי עבדת לי... מזונות: הפכו לכורסיה ותרצוה... בכך"; במכות ה ע"ב, ד"ה אראה, חסר הפירוש השני בכ"י דה־ירוסי 1292 (ואין עוד כתבי־יד למסכת זאת); בבכורות כא ע"א, ד"ה ור"ש לית ליה וכו', גם־כן נראה שהפירוש השני אינו מקורי (עיין בסוף הדיבור ובמיוחד לרגמ"ה) ואין כתבי־יד לפירוש רש"י לבכורות.

שכתב במהדורא קמא, ומסיים: "כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד". והכול נמצא בכ"י פ.

ג. שם כא ע"א, ד"ה אמר רב במחזרת. בכ"י למ יש תוספת בסוף הדיבור. היא נמצאת גם בגליון כ"י ר. התוספת מכונה על-ידי התוספות שלנו, בד"ה ובמחזרת, "בפי אחר של רש"י".³⁰ בשמ"ק מובאים דברי תלמיד ר' פרץ; הוא מכנה את הנדפס "מהדורא בתרא", ולפי זה "מהדורא קמא" של ר"פ הוא "פי אחר" של התוספות שלנו. ב"גליונות" שבשמ"ק מכונה הפירוש ה"אחר" — "פרוש שני של רש"י".

ד. שם, לו ע"ב, ד"ה הכל היו בכלל נ"ש, עד סוף העמוד. בדפוס יש שני פירושים: (א) סתם; (ב) "לשון אחר מפי המורה". בכ"י למר — שני הפירושים כבדפוס, אבל חסר "מפי המורה". בכ"י או רק הפירוש השני נמצא. בכ"י פ מובא בתחילה הפירוש השני ואחר-כך ללא כל מעבר הפירוש הראשון.³¹ בכ"י אופ שונה קצת הפירוש השני בתחילתו מן הדפוס, כי בדפוס ובכ"י למר הוא מנוסח כתגובה על פירוש ראשון. לפני רבנו פרץ (מביאו תלמידו בשמ"ק) היה רק הפירוש השני, אבל הוא הכיר את הפירוש הראשון מתוך "ובפירושים אחרים כתוב בקונטרס".³² מותר לשער שהפירוש השני הוא המקורי והפירוש הראשון הוא תוספת. בחלק מכתבי-היד לא נכנס כלל, בחלק מהם נוסף לפני הפירוש השני, ובאחרים — לאחרי. לפי זה רש"י הוא "המורה", והמוסיף הראשון של הפירוש הראשון הוא אולי תלמיד רש"י.³³

ה. שם, מה ע"א, ד"ה מכור. מה שמובא על-ידי ר"א מגרמישא בשמ"ק כ"פ פרוש שני בקונטרס, נמצא בכ"י לר ובגליון פ כהמשך לפירוש שבדפוס. בכ"י אומ' חסרה התיבה "לרדיא" והדיבור נשאר חסר מובן. רק בפנים כ"י פ הגירסה היא כבדפוס, וכך היה בתוספות שלנו, ד"ה מכור. אין אף כתב-יד אחד שידמה ל"מהדורא אחת" שהיתה לפני התוספות שלנו. ושמה התוספות אינם מצטטים את שלפניהם ב"מהדורא", אלא יוצרים פראפראזה לנוסח המשונה של אומ' ומפרשים אותו.

הממצא בכתבי-היד מוכיח, שמאז עריכת התוספות החלו לקרוא "מהדורא בתרא וקמא" לנוסח שונה שנמצא להם בכתבי-היד של רש"י שהיו לפניהם — הטוב בעיניהם היה ל"בתרא", וזה שפחות התקבל על דעתם כונה "קמא". אלה הם שינויים רגילים שבין גירסאות כתבי-היד, ונזכיר את מסקנתנו שאין לשינויים אלה כל קשר לרמות פירוש שונות. ייתכן כמובן שבין השינויים האלה יכולים להיות באמת שינויים ששינה רש"י בעצמו בפירושו, אך נראה שכאשר היתה להם מסורת אותנטית, דיברו דווקא על הגהות שהגיה רש"י ולא על מהדורות. "מהדורא" הוא

30 הערת הגליון שבדפוסינו אין לה סמך בכתבי-יד כי בד"ה האחרון שבמשנה, יט ע"ב, אין אף בכתב-יד אחד מה שנמצא בדפוס.

31 ורק בגליון נוסף על-ידי יד אחרת: "מכאן הוא ל"א".

32 לא ברור מה היה לפני הראב"ד והרמב"ן במלחמות ה'. הראב"ד על-כל-פנים ידע את הפירוש הראשון.

33 מקבד חוסר הוודאות לגבי מקוריות הפירוש השני כדאי להזכיר שיש ראשונים המכנים את רש"י "המורה", אף-על-פי שאינם תלמידיו. ראה י"ג אפשטיין, (לעיל, הערה 1), עמ' 187.

ביטוי טכני לחילופי גירסאות בכתבי-יד שהיו לפני בעלי התוספות, ומעולם לא ערך רש"י מהדורות לפירושו. בזה הוצדקו במלואם דבריו של י"ג אפשטיין באומרו: "אבל בכלל אין יסוד חזק לתורת המהדורות".³⁴ אפשטיין ממשיך ואומר: "מהדורא בתרא" שנזכרה בראשונים אינו אלא ספר מוגה ע"י רש"י, ולפי זה עלינו לבדוק את "ההגהות".³⁵

א. ב"ק מח ע"ב, ד"ה דחזא ירקא. רבנו פרץ אומר: "ורש"י ז"ל הגיה בפירושו סוגיא זו...". והוא מביא את שלפנינו בדפוסים, וכן היה לפני התוספות שלנו ובכ"י ל ובפירוש הראשון בכ"י פ.³⁶ ר"פ הכיר גירסה אחרת והיא נמצאת בכ"י או בפירוש שני בכ"י פ. מבחינת הממצא בכתבי-היד אין כל הבדל בין "פרושים אחרים" או "מהדורות" לבין הגהה כזאת. כמובן, ייתכן שדברי ר"פ בנויים על מסורת רצופה מאז סוף ימי רש"י.

ב. ע"ז ה ע"ב, ד"ה משלחי רגל. בכתב-היד היחיד לפירוש רש"י לעבודה זרה שיש בידנו³⁷ הנוסח הוא כך: "משלחי רגל מיגעין את רגליהם מעיר לעיר ללמוד תורה. משלחי רגל יצר הרע הבא על האדם מעליהם דכתי' הלך לאיש העשיר יצר הרע קרי אורח". בתוספותיו³⁸ אומר רבנו אלחנן: "רגל של יצר הרע כדכתי' ויבא הלך לאיש העשיר יצר הרע קרי אורח א"ר וכן מוגה בפי כתב יד ר' שלמה [.]. בתר הד מילתא גרסינן הכי השור והחמור תנא דבי אליהו". ר' אלחנן מספר שאביו מסר לו שבכ"י רש"י נוסף במאוחר הפירוש על יצר הרע. לפני הר"י ור' אלחנן היה ברש"י רק הפירוש הראשון שבכ"י פרמה. יש להדגיש שר' אלחנן אינו אומר שרש"י בעצמו הגיה הגהה זאת, אך אין זה מן הנמנע.³⁹

34 שם, עמ' 190.

35 החומר שבדפוסים נאסף על-ידי הנ"ל, שם, עמ' 191-190, וא' אפטוביצר, ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' שו ואילך. ש"י פרידמן במבואו לפירוש ר' יהונתן מלונגל לב"ק (לעיל, הערה 12) הוכיח שלפני ר' יהונתן היו לפעמים נוסחאות אחרות של פירוש רש"י. כל מה שהביא פרידמן במבוא ובטקסט כמהדורה אחרת של רש"י נמצא בכתבי יד שונים של רש"י ובעיקר בכ"י פרמה, ולפי זה היה בידי ר' יהונתן טקסט לא נקי של רש"י לבבא קמא, כשם שהיה לפניו למסכת כתובות הטקסט המעובד המכונה בשמ"ק "מהדורא קמא" ואשר אפשטיין ייחסו לריב"ן. פרידמן (שם, עמ' לח) מסכים שגם אם "מהדורא קמא" לכתובות איננה של הריב"ן, היא של תלמיד רש"י, ולפי זה ברור שעבוד של תלמיד הגיע ללונגל ולא פירוש רש"י המקורי; ודומה לזה הוא גורל בבא קמא. על-כל-פנים אין עוד לעסוק בבעיית תולדות הטקסט של רש"י בלי עיון בכתבי-היד.

36 יש שם חסרון מפני הדומות, אך אין כל ספק שכל ענף א' היה לו נוסח זה.

37 דה-רוסי 1292.

38 מהדורת ד' פרנקל, הוסיאטין תרס"א (וראה בעלי התוספות, עמ' 212). "א"ר" = "אמר רבי", כלומר ר"י הוקן, אבי ר' אלחנן.

39 וראה כתב היד הספרדי לעבודה זרה, מהדורת ש' אברמסון, ניו-יורק תשי"ז, ובהערת אברמסון בעמ' 142. רש"י בדפוס פותח בביטוי "משלחין ומשליכין", והיות שאין בידנו אלא כתב-יד שלם אחד לעבודה זרה, אין להחליט על מידת מקוריותו. בע"ז סא ע"א, ד"ה המטהר, מזכירים התוספות "מהדורא בתרא", ונוסח כ"י פרמה כנוסח דפוסינו. כן הוא לגבי התוספות לע"ז נו ע"א ורש"י שם. לכן גם כאן אין לקבוע דברים ברורים.

ג. ע"ז יא ע"ב, אחרי המשנה. בכ"י פרמה רק שינויים קטנים.⁴⁰ על-כל-פנים ברור שלדעת רש"י היישוב שחוצה לעזה רחוק מעזה כעטלוזא, אלא שהעטלוזא אינה יישוב אלא שוק. ר' אלחנן מפרש בתוספותיו שהעטלוזא קרובה לעזה יותר מן "העיירות הקטנות". הוא מביא את פירוש הרשב"ם: "ועוד בפ"י ר' שמואל ודומה שהגיהו ר' שלמה ל"א ועיקר" — וכאן מתחיל פירוש הרשב"ם — "עיטלוזא שם ע"כ וכו'", ובתוספות שלנו מביאים את דעת ר' אלחנן ור"י על פירושים אלה. נראה שאין לפרש את הערת ר' אלחנן על רש"י והרשב"ם אלא כך: לפניהם היה כ"י של רש"י והנוסח היה שם כבדפוסינו, (וכן הוא בכ"י פרמה), וכ"י שני שבו היה פירוש הרשב"ם לאחר פירוש רש"י, והוא פותח ב"ל"א" ומסתיים ב"ועיקר", ושם הרשב"ם לא היה רשום שם. מפני הספק אומר ר' אלחנן "ודומה", ומכיוון שבתוך הטקסט כבר היה "ל"א" ללא סימן היכר של הגהת הרשב"ם, משער ר' אלחנן שרש"י תיקן את פירושו על-פי הצעת נכדו. ייתכן שהשערת ר' אלחנן נכונה, אך ייתכן גם שלפני ר' אלחנן היה כתב-יד שהועתק מכתב-יד פירוש רש"י האישי של הרשב"ם, והגהת הרשב"ם — שבה הוא רשם "ועיקר" — נכנסה לטקסט המקורי בשעת ההעתקה. מכאן בניין-אב להגהות תלמידי רש"י בתוך נוסח רש"י שבידנו.⁴¹

ד. ההגהה האותנטית ביותר היא בחולין קז ע"א, ד"ה אין נוטלין ממנו לידים. היא מובאת באור-זרוע ח"א סימן סא: "כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחילה כתב כך ואין כאן לא נטילה ולא טבילה נטילה דלאו מכת גברא קא אתו וטבילה נמי בשאובין ליתא ומחק שאובין וכתב למעלה על שאובין ביני חיטי בצנור ועשה על תיבת ליתא ציון כזה וכתב על הגליון שאין כאן שיעור ועוד היתה כאן תיבה אחת כתובה אצל שיעור ומחקה⁴² ולא יכולתי לראות מהו וסבור אני שהיה כתוב מקוה". לתיקון זה יש עדיין עקבות בכתב-יד של רש"י למסכת חולין.⁴³ נוסח התלמוד שבדפוסינו הוא על-כל-פנים משובש,⁴⁴ ובימי-הביניים היו שני נוסחים שונים של התלמוד בידי הראשונים.⁴⁵ הגהתו של רש"י נוגעת להגהה בטקסט התלמוד ואין להגהה זאת קשר להתפתחות דרכי הפרשנות של רש"י.

40 ד"ה ה"ד חוצה: "כמה רחוק מן העיר יהיה מותר לשאת ולתת עם יושביו". ואולי הוא נוסח מקורי, אלא ש"יושביו" יהיה קשה. בסוף הדיבור הבא: "ונמכרין בליטרא", וכצ"ל. אחר-כך יש טעות סופר: "עטלוזא שלסמוך של עזה שהוא סמוך...".

41 בפרק העשירי נדון בכמה מ"תוספות" תלמידי רש"י בתוך פירוש רש"י שלנו ובדרכים כיצד לאתרו כשדפוסינו אינם מסמנים אותן בפירוש.

42 אפשטיין (לעיל, הערה 1, עמ' 191) שיער נכונה שצ"ל "ונמחקה"; וכך הוא בשני כתב-ידים של אור זרוע לחלק זה: רוזנטליאנה 1 והמוזיאון הבריטי 531.

43 בכ"י ותיקן 139 הסיום הוא: "וטבילה נמי בצנור ליתא דשאובין הן!" בשאר כתב-ידים (ראה להלן, עמ' 339, רשימת כתב-ידים) כתוב כבדפוס.

44 ראה דקדוקי סופרים.

45 ראה בד"ס: גירסת כ"י מינכן של התלמוד, מצד אחד, וגירסת הרי"ף, מצד שני. וראה רשב"א (בחידושי ובתורת הבית), המאירי (בחולין ובבית יד), וכן חידושי הריטב"א.

לפיכך אנו יכולים גם כאן לאשר את דברי י"ג אפשטיין: "אנו רואים שאין הכוונה כאן ל'מהדורא', ל'עיבוד' חדש ו'חיבור' חדש, אלא לתיקונים בודדים".⁴⁶ חוקרי רש"י מאז צונץ חשפו פחות מעשרים וחמש הגהות של רש"י שהיו ידועות אצל צאצאי רש"י ושאר חכמי אשכנז וצרפת. גם אם נניח שהיו פי ארבע הגהות מקולמוסו של רש"י עצמו, עדיין אין זה אלא טיפה בים פירושו. דיוננו על בעיית המהדורות וההגהות העלה שאין שום נקודת אחיזה במקורות, שפירוש רש"י לתלמוד שבידנו אינו יצירה אחידה. לפי זה נקבע לנו לעת עתה נקודת מוצא ניטראלית: נדון בפרקים הבאים בדרכי הפרשנות, ורק לאור תוצאות מחקר זה נחזור בפרק התשיעי לדון בבעיות אחדות הפנימיות של פירוש רש"י לכל המסכתות.

אך הכול (כולל חכמי אשכנז וצרפת, כגון ר' יצחק או"ז בעצמו, הסמ"ג, הרא"ש, עורך תוספות טוך שלנו, הסמ"ק) גרסו ברישא: "דהווי להו מים שאובין", ולכן הגהת רש"י בגליון קשה מאוד. ושמא (על-פי כ"י ותיקן 139 דלעיל) יש להבדיל בין שתי ההגהות שמביא ר"י או"ז: רש"י אכן הגיה וכתב בין השורות "בצנור" במקום "שאובין", ועל הגהה זאת היתה המסורת באשכנז (ראה בעלי התוספות, עמ' 361), ור"י או"ז סבר שגם ההגהה השנייה (העיגול והרישום בגליון שנמחק בחלקו) היא של רש"י. וראה לעיל שכבר בימי ר' אלחנן, נכד נכדתו של רש"י, היו ספקות אם הגהה היא אותנטית. 46 (לעיל, הערה 1) עמ' 191.